

Kovács Sándor*
Kolozsvár

Egy unitárius értelmiségi életpályája a 17. század fordulóján

A 17. század utolsó, a 18. század első negyedének kiemelkedő alakjai közé tartozik Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665–1721). Az erdélyi művelődés- gazdaság- és politikatörténetben is jelentős szerepet vállaló Bíró Sámuel elsősorban Hídvégi Mikó Ferenc históriájának folytatójaként tartja számon a történettudomány.¹ A magyar unitáriusok első főgondnokukat és az egyház nemes lelkű patrónusát tisztelik személyében. A nevezetes Bíró család történetével kapcsolatos források némelyikét a 19. században élő unitárius pap és jó tollú író, Jánosfalvi Sándor István gyűjtötte össze *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*² című könyvecskéjében. Ő ugyan nem érthette meg kéziratának kiadását, de kutatásai eredményeit Orbán Balázs felhasználta, és közzétette *A Székelyföld leírásában*.³ Benczédi Gergely, Kőváry László, Koncz József, majd Gál Kelemen kutatásai újabb adatokkal bővítették az életpályát.⁴ Újabban Fazoli

* Kovács Sándor (Brassó, 1968) a Protestáns Teológiai Intézetben szerzett diplomát (1993). Kolozsváron volt segédlelkész, kaliforniai tanulmányútja után (1995–1996) óraadó tanár lett a kolozsvári teológiai intézetben, 1999-től segédtanár, 2014-től docens. Doktori diplomát a Szegedi Tudományegyetemen szerzett 2007-ben. A *Keresztény Magvető* című folyóirat főszerkesztője, kutatási területe az unitárius egyház története. Magyar, román, német és angol nyelven jelentek meg tanulmányai hazai és külföldi folyóiratokban.

¹ Gr. Illésházi István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferencz Históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával, közli Kazinczy Gábor, In: *Magyar Történelmi Emlékek, Második osztály: Írók*. VII. kötet. Bíró folytatása a 225 oldaltól a 240-ig tart.

² A kötet az Erdélyi Ritkaságok sorozat 7. darabjaként 1942-ben jelent meg dr. Jancsó Elemér szerkesztésében, legújabb kiadása (2007) László Jánosnak köszönhető. A Bíró családdal kapcsolatosan lásd 45–65.

³ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. Budapest 1868, 162–163. A Jánosfalvi szolgáltatta adatokat is itt köszönte meg: „Ezen család [Bíró] leszármaztatási adatait Sándor István veterán írónk szívességéből nyertem, ki a család levéltárából s főként Bíró Sámuelnek most eltévedt halotti beszédéből írta ki. Ezen kívül Sándor Istvántól sok érdekes, főként a Homoród vidékére vonatkozó adatot kaptam, miért itt nyilvánosan elismerésemet és hazafias hálámat nyilvánítom.”

⁴ Benczédi Gergely: *Collegiumaink megmentése a múlt században*. In: *Keresztény Magvető* (a továbbiakban *KerMagv*) (1877), 265., 280–281.; Kőváry László: *A magyar unitáriusok története a*

Sándor⁵ történész közölt értékes adatokat Bíró hon- és népismerteti munkásságáról. A közelmúltban többen is foglalkoztak Bíró Sámuel életművével,⁶ és biztató az is, hogy 2007-ben az Udvarhelyszéki Kulturális Egyesület Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpontja Kolumbán Zsuzsánna szerkesztésében kiadta Bíró *Erdélyország státusáról, lakosairól és lakóhelyeiről és folyóvizeiről* írott munkáját. Tanulmányunkban egy rövid életrajzi felvezető után e mű keletkezését és forrásait vizsgáljuk meg.

Bíró Sámuel 1665-ben született, anyja Kibédi Dózsa Zsófia, apja (Rab) Bíró István II. Rákóczi György hűséges embere volt, aki a szerencsétlen kimenetelű lengyelországi (1657) hadjárat után többekkel tatár fogságba került és évekig raboskodott.⁷ Talán ő az az idősebb Bíró István, aki 1681-ben Apafi Mihály fejedelemtől hadmentességet kért.⁸ Bíró Sámuel nagybátyja is katonáskodott; ragadványneve is Katona volt, a hagyomány⁹ szerint a súlyosan sebesült Rákóczi fejedelmet ő mentette ki a fenesi ütközetből. A Bíró család fegyverforgató tagjai közé tartozott Bíró Gábor is. Ő 1691. október 8-án Homoródszentmárton határában esett el a tatár csapatokkal vívott harcban. Jánosfalvi azt jegyezte fel, hogy *csuda nagy hajjal bírt, hogy annak béfont végét [...] sarkantyújára tekerve viselte*.¹⁰ (Büszkesége okozta halálát is, az ellenség elől menekülteben Lókod és Kénos határában hosszú haja belegabalyodott a szederbokrokba, üldözői utolérték, és kioltották életét. Testét a szentmártoni templomban helyezték örök nyugalomra, emlékére zászlót készítettek ezzel a felirattal: *Itt nyugszik Nemzetes Bíró Gábor*

XVIII. és XIX. században emlék- és életrajzokban. Kolozsvár 1899, 60–61.; Koncz József: Beszéd homoródszentmártoni Bíró Sámuel felett 1721-ben. In: *KerMagv* (1902), 15–37. Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*. Kolozsvár 1935, I. kötet, 42., 183., 188., 222–223., 236., 242., 286., II. k. 421.

⁵ Fazoli Sándor: A honismeret oktatásának kezdetei Erdélyben a XVIII. század elején. In: Dr. Gaal György (szerk.): *Az 1557-ben alapított kolozsvári Brassai Sámuel Elméleti Líceum ÉVKÖNYVE az 1992–1993-as tanévre*. Kolozsvár 1994, 9–24.

⁶ Krizbai Béla (szerk.): *A homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség*. Homoródszentmárton 2000, 30.; Kovács Sándor: Adalék Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665–1721) főgondnok életéhez. In: *KerMagv* (2003), 12–19. Uő: Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665–1721). In: *Örökségünk* 1 (2007/1), 26–27.

⁷ II. Rákóczi György 1657-ik lengyel hadjárata alkalmával tatár fogságba esett erdélyiek jegyzéke. In: *Genealogiai Füzetek* X. (1912/4), 93.

⁸ Ifj. Biás István: Homoródszentmártoni id. Bíró István hadmentességi folyamódványa Apafi Mihályhoz. *Genealogiai Füzetek* V. (1907/8), 84.

⁹ Koncz József: *i. m.* 15–37.

¹⁰ Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. Kolozsvár 1942 [2007], 58.

uramnak virágzó életének 23. esztendő korában tatárok fegyverétől sok sebei után vítézi módon elhervadt teste 8-va Octobris 1691.¹¹⁾

Bíró Sámuel politikai pályája az erdélyi fejedelemség utolsó esztendeiben kezdődött. Kolozsvári tanulmányai befejezése után 1683 körül került Teleki Mihály környezetébe. A neves államférfi mellett dolgozó Bíró a család könyvtárát is kedvére használhatta. 1695 körül készült az a könyvjegyzék, amelyben Teleki famulusának olvasmányai szerepelnek. Egyebek mellett Erasmus, Hugo Grotius és Georgius Horinus műveit kölcsönözte és olvasta az ifjú.¹² Tárgyunk szempontjából ez utóbbi tétel különös figyelmet érdemel, nem zárható ki teljeséggel, hogy Hornius politikatörténeti atlasza¹³ is közrejátszott az 1700-as évek elején készült, a későbbiekben részletesen tárgyalt „oktatás” összeállításában. Teleki tragikus halála után Bíró új patrónusa, Bánffy György gubernátor mellett találjuk. A homoródszentmártoni nemes fokozatosan lépdelt előre a hivatali ranglétrán, a csíki vashámorok provizorából az erdélyi harmincadok főfelügyelője lett. Trócsányi szerint jól átlátta az egész Erdély gazdaságát, a harmincadvám átszervezése az ő érdeme volt.¹⁴ Hűségéért 1712-től a főkormányzékenyi tanácsosi tisztet is megkapta. A kortárs emlékirók jellemzése szerint „interessatus” ember volt, járatos az udvari intrikákban. Bíró politikai pályája a mindenkori Habsburg-uralkodóház körül gravitál. Kuruckodó kortársaival ellentétben nem vett részt sem a Thököly, sem a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcban. A Bánffy családnak és a kormányzónak bensőséges barátja volt, a gubernátor halálos ágyán tőle kért sírverset. (Felesége epitáfiumát is Bíró szerezte.)¹⁵

Az erdélyi politikai elithez tartozó Bíró Sámuel egyházi szerepvállalása is jelentős. A fejedelemség megszűntével a protestáns közösségek igyekeztek körülbástyázni a Diploma Leopoldinumban biztosított jogaikat. Ennek egyik legitim

¹¹ Lázár István püspök vizitációs jegyzőkönyve I., 546, kézirat a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárban. Homoródszentmártonban 1789. május 1-jén volt a vizitáció.

¹² Erdélyi könyvesházak 1563–1757 III. Sajtó alá rendezte Monok István – Németh Noémi – Varga András, szerk. Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3), Szeged 1991, 137.

¹³ Horn Georg: *Orbis politicus imperiorum, regnorum, principatum, rerum publicarum*. Vesaliae 1669.

¹⁴ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben: 1690–1740*. Akadémiai, Budapest 1988, 250.

¹⁵ Wesselényi István: *Sanyarú világ, Napló (1703–1708)*. Közzéteszi Demény Lajos – Magyarai András, II. Kriterion, Bukarest 1985, 679–682.

útja a szekuláris képviselőt egyházon belüli megerősítése volt. Ezt már az *Approbata Constitutiók* is lehetővé tették (1. rész, 1. titulus, 3. artikulus), a protestánsok éltek a lehetőséggel, és befolyásos hitsorosaikat főgondnokká választották. Bíró Sámuel esetében nem beszélhetünk alkotmányos választásról, ugyanis 1718-ban a Kolozsvárra összegyűlt nemesek saját körükből, az egyháziak megkérdezése nélkül választottak főgondnokot Bíró és Simon Mihály személyében. Az unitárius egyházban 1747-től a világi és egyházi tagokból álló zsinat hatáskörébe tartozik a főgondnok választása.¹⁶ Bíró jelölését tanácsosi mivolta mellett az egyház iránti elkötelezettsége igazolta. Korát háromnegyed évszázaddal megelőzve már 1712-ben az unitárius oktatás átszervezését javasolta hallei mintára.¹⁷ Az iskolafelügyelő gondnoki intézmény megszervezésére és nevelési szükségleteket fedező állandó pénzalap létrehozására tett javaslata nyolcvan évvel később, a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium alapításával teljesült.¹⁸ 1712-ben kolozsvári eklézsiának küldött levelében határozott érveket sorakoztatott fel a „pedagogiumot” alapító javaslata mellett, a máter eklézsia azonban különféle, elsősorban anyagi okokra hivatkozva udvarias hangnemben elutasította reformjavaslatait. Bíró előterjesztésében a régióként működtetett egy-egy partikula gondolata is megfogalmazódott, az egyház fokozatos elszegényedése miatt azonban ez sem valósult meg. A család azért alkalomadtán támogatta a tanuló ifjúságot, talán ez is közrejátszott abban, hogy a tordai iskola versfaragó igazgatója, Dersi Simó István Bíró Sámuelnek ajánlotta 1713. szeptember 17-én előadott bibliai tárgyú *Vir regius juxta cor Domini Electus* (Az Úr szíve szerint kiválasztott férfiú) című darabját. A Kolozsvárt nyomtatott címlap ajánlásában az iskola örökre tisztelt pártfogóját és Mecénását cikornyás latin nyelven méltatták.¹⁹ Bíró Sámuel nemcsak műélvező volt, hanem maga is áldozott a műsáknak. Kéziratban maradt munkái többségükben hon- és jogismereti kérdéseket taglálnak, de nem volt idegen tőle a teológia sem. *Unitarius Achilles...* a címe annak a 39 kérdésből álló kéziratban latin munkának, melyben a Szentháromság kérdését vizs-

¹⁶ Bölöni Mikó Lőrincz: *Az erdélyi unitárius vallásközönség igazgatási rendszere*. Budapest 1931. , kézirat.

¹⁷ Fazoli Sándor: *i. m.* 11.

¹⁸ Benczédi Gergely (közli): A székely-keresztúri gymnásium felállítására tett első indítvány Bíró Sámuel által 1712-ben. In: *KerMagv* (1881), 237–239.

¹⁹ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, ford. Márkos Albert, a bev. tanulmányt írta Balázs Mihály, sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1), Kolozsvár 2005, 478.

gálja.²⁰ Erdély története iránt is behatóan érdeklődött, amint azt már említettük ő folytatta Mikó Ferenc *Históriáját*.

Az *Erdélyország státusairól...* kérdés-felelet formájában készült, didaktikus jellegű, 2007-ben nyomtatásban is kiadott művének a másolata valamikor 1710 táján keletkezett.²¹ Kutatásaink során még nem sikerült egyetlen autográfot sem azonosítanunk de valószínűnek tartjuk, hogy több másolat is készült az Erdély történelmét, földrajzát és közjogi állapotát tárgyaló értekezéséről. Kénosi Tőzsér János eruditus pap az erdélyi unitárius szerzőkről írott dolgozatában elészámlálja a Bíró Sámuelnek tulajdonított műveket, ezek között azonban nem szerepel az *Erdélyország státusairól...*,²² egy hasonló című értekezést azonban igen, és Kénosi ez utóbbit tartja Bíró szerzeményének. Ez a kézirat a kolozsvári unitárius gimnázium egykori könyvtárában (jelenleg a Román Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókja) található. Az MsU 472/A jelzetű kolligátum a Lakó-féle katalógusban *Principatus Transylvaniae cum Rebus Memorabilibus Descriptio* (Az erdélyi fejedelemség nevezetes dolgainak leírása) címen szerepel, vizsgálatunk során kiderült, hogy az említett jelzet több különálló értékes darabot tartalmaz. A címnegyed fölött olvasható töredezett bejegyzés²³ alapján Bíró-t tartották possessornak, ez azonban aligha lehetséges, a másolat 1736-ban készült, tizenöt évvel Bíró halála után. A későbbi megjegyzés nem a possessorra, hanem a szerzőre vonatkozik.

A címadó *Principatus...* [1r.–7r.] dolgozat huszonöt pontban ismerteti Erdély nevének eredetét, lakóit, folyóvizzeit, ásványait, városait és vármegyéit. Szerzője, Kénosi szerint is Bíró Sámuel volt. Ezt követi az ugyancsak Bírónak tulajdonítható *Catalogus Principui Transylvaniae* [7r.–8v.], az erdélyi fejedelmek felsorolása János Zsigmonddal kezdődően egészen III. Károlyig. Az utolsó két írás a magyar nyelvű értekezés is az unitárius főgondnok munkája. Címük *A székely földéről és a székelyek eredetéről* [9r.–10v.] és *A székelyek régi szabadságairól, ne-*

²⁰ Leírása *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca, Catalogue I.*, Compiled by Elemér Lakó, Szeged 1997. Másolatait lásd MsU 2., MsU 100., MsU 625.

²¹ Nemes Erdély Országának státusáról, lakosairól, lakóhelyeiről és folyóvizeiről való oktatás, melyet írt volt 1710-ben néhai Bíró Sámuel tanács úr Erdélyben. Szerk., jegy. írta Kolumbán Zsuzsanna, bev. Kovács Sándor, Székelyudvarhely 2007.

²² Kénosi Tőzsér János: *De Typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania. Bibliotheca Scriptorum Transylvano–Unitariorum*, compiled by Ferenc Földesi. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32.), Szeged 1991, 156.

²³ Sunt sequentia opuscula in hoc Fascicula ex[...]tia Illustrissimi quondam D. Samuelis Biró de H.szentmárton

mességekről, s legközelebb Primipilusságukról, avagy a Lófő nemes emberségekről [10v.–14v.].²⁴

²⁴ A két dolgozat rövid terjedelme megengedi, hogy lábjegyzetben teljes egészében közöljük.
A székely földéről és a székelyek eredetéről

Minekutánna Atillát megverték volna, és maga is megholt volna Aldaricus nevű generálisának az harcon megmaradott háromezer magyarjai Ennedzár és Uzindar kapitányok alatt nem tudván hová lennének, hová bujdosnának az sok ellenség között, kik mindenfelől környülvették vala, és feleségeket, gyermekeket s cselédjeket hová tennék, ilyen kétséges dologban ím ezeket cselekedtek. Elsőben neveket elváltoztaták, hogy ők hunnuszok vagy magyarok volnának azt megtagadták. Másodsor ő magok felől azt hirdetik, hogy ők Sicilia másként Sicilia nevű tenger szigetéből valók volnának azt beszélék. Harmadszor azután Erdélyországnak napkelet felől való részében menvén ott meglepedtek, és azt a részt Erdélynek, Siculiának nevezék. Azután olyan székelyeket, melyekben az ország dolgairól beszélgetnek, és a perlekedő embereknek pereket törvény szerint eligazíták, szerzenek ilyen székhelyeket. Mely székhelyekről őket az erdélyiek székhelyeknek vagy más névvel székelyeknek neveznek. Azért mindezekből világos az székely nem annyit téssen mint szökjél, onnat szököljek, csak tréfából fogatott, és csak játékból ragasztották a székelyekre. Sőt ezek a székelyek az Erdélyben és Magyarországnak lakó Magyaroknál 297 esztendővel régebbiek. Ezeknek a székelyeknek pedig kettős nemességeket: úgymint egyházi nemességeket és lófői nemesembségeket (Nobilitatem Primipilarem) így értsed.

Az székelyeknek régi szabadságiról, nemességekről, s legközelebb primipilusságokról avagy lófő nemes emberekről

Árpád és az egész magyarok Erdélyben laktokban országgyűlést szervezének, a székelyeket is országgyűlésbe hivaták megbecsülvén őket is csak azért is, hogy anno 748 a székelyek a magyarok elejében éppen Podoliába mentek volt, és hogy a tatárok táborát Erdélybe vezették volt, ez cselekedeteket atyafiságokat a székelyeknek szépen megköszönék. Ezek után, hogy a székelyek az nagy Atilának és Atilla idejében való igaz magyaroknak maradványai volnának azt mindnyájan megismerék, és ilyen sok ideig hogy semmi egyéb nemzeteknek jobbágysai, adófizetői nem lettek volt, hogy az régi magyarokunk igaz privilégiumát, szabadságát és nemességét mindeddig megtarthatták azon a dolgon Árpád kapitány és a többi is a magyarok igen csudálkoznak, melyre nézve azután Árpád az másodsor Szkítiából kijött egész magyarság az székelyeket a következő szabadsággal ajándékozik meg ilyen módon:

1. Mivel a székelyek Atilla halála után mindeddig minden szabadságokat megtartották, annakokáért ezután is minden székely igaz nemes ember legyen, sőt ha valaki valamely székelyt jobbágysá vá akarna tenni az meghaljon, és ha önként a székely is maga szabad jóakarattjából valakinek jobbágya akarna lenni, megöletessék az is.

2. Azután látván az magyarok az székelyeknek vitézségeket, őket primipilusokká, primipilárisokká, avagy lófő nemes emberekké csinálák. Mely nevezet az rómaiaktól származott, mert a rómaiak is csak az fő lovaskapitányt hívták primipilusnak, primipilárisnak, magyarul lófő nemes embereknek, kik az lovas kapitányok között legfőbbek voltak, melyet vagy minéműt ma Generálisnak hívnak (sic!). Azután a rómaiak megválogatván hadra termett katonákat a lovas seregekből, hogy azok legelsőben ütközzenek meg az ellenséggel, azokat primipilusoknak, vagy primipilárisoknak, magyarul már lovas vagy lófő nemes embereknek hívták.

A 17. oldallal újabb latin traktátus kezdődik, címe *De Siculia ac exinde de origine seu denominatione Siculorum* [17r.–64v.]. Ez Lakatos Istvánnak, a Székelyföld 17. századi történetírójának mindmáig kiadatlan munkája. Az 57 lap terjedelmű *Siculia* kilenc fejezetre oszlik, és a székelyek eredetét és írásmódját (rovásírás), a Székelyföld hegy- és vízrajzát, a vallási állapotokat stb. tárgyalja. A Székelyudvarhelyről írott hetedik fejezet Jaklovszky Dénes fordításában magyarul is megjelent.²⁵ A kézirat utolsó darabjának szerzője ismeretlen. A *De origine et descriptione civitatis Claudiopolitanae* [65r.–126v.] (Kolozsvár város eredete és leírása), miként az előzőekben tárgyalt dolgozatok is forrásul szolgáltak Kénosi

3. Minthogy pedig minden rómaiak nemes embernek tartották szabadságok is több és nagyobb volt, mint egyéb más római embereknek. 4. Az erdélyi székelyek is hasonlóképpen Atillától fogva, mind nemes emberek voltak. Árpád kapitánnyal és a gétáktól, tatároktól konfirmáltak, úgy hogy köztök jobbágy nem volt, és hogy mind az hadban az ellenségre kopjakkal elől mentenek kettős nemes embereknek primipilusoknak vagy lófő nemes embereknek hívtattak.

Kérdés: A jobbágy embert pedig miért híjják jobbágnak és honnan eredett a jobbágság vagy jobbágy nevezet?

Felelet: Minthogy az magyarok abban az üdőben sokat táboroztak és nagy győzedelmes harcokat vitettek véghez, egy alkalmatossággal az hadban a többi között egy ütközetben szerencsétlenül járnak és annyi magyar vitéz férfiak vesztenek volna el, hogy alig volna s találatnék annyi férfiú ki az asszony özvegyeket, árvákat eltartaná, s azokra gondot viselhetne. A megmaradott magyarok azért azt végezték, hogy többé azután a magyarok s azoknak férfiai ne mennének el mind egyszersmind a táborba, hanem csak egyik része menne az hadban és az az rész nemes embereknek bíratatnának. Akik pedig otthon maradának vetnének és szántó-vető embereknek hívatatnának és az táborozóknak hópénzt, adót és élést adnának. Melyre nézve ezt hallván s így érezvén az országnak nagy sok lakosi így kezdenének szólni beszélenni egymásnak: Koma, bátya, öcsém, sógor stb. bizony jobb, hogy adj s itthon maradj, hogysen mint a táborban menvén meghalj és oda maradj, s itthon sok árvát s özvegyet hadj. Ez volt immár régen eleintén elsőbben az jobbágyi nevezet, avagy jobbágságnak eredeti. Azért ez alkalmatosságra nézve jobbágy annyit térszen mint: jobb, hogy adj, tudniillik hópénzt, élést, adót, hogy itthon maradhass. Szántss vess, hogy sem mint az harcon elvessz. Így volt azért először az jobbágságnak kezdete. De annak utána az jobbágnak nagyobb boldogtalanságára juta állapotja, mert az otthon hagyott szántó vető emberek közül is, sokan elidegenedének, és elszakadának a táborozástól, megrestülének, vagy megijedének az harcra való meneteltől és haláltól, és akiknek rendszerént a hadban kellett volna is menni a sors szerint, egyszer egyik résznek s másszor a másíknak, sokan elkezdették vonni magokat, és ha valaki a táborozástól meg mentette, kapitány, hadnagy, tizedes és egyéb hadi tisztviselő valakit s otthon maradhatott, és ígervén munkát otthon való dolgot azon hadi tiszteknek jószágokon kiknek szolgálatja által otthon maradhatott. Végre örökös mindenkori szolgák jobbágyá lött. Ki egyiknek ki másíknak.

²⁵ *Székelyudvarhely legrégibb leírása*. (Erdélyi Ritkaságok 6.), Kolozsvár 1942 (reprint Székelyudvarhely 1990; a *Siculia* 7. fejezetének magyar fordítása). Vö. Albert Dávid: A Székelyföld első bemutatója. In: *Korunk* (1983/10), 805–807.

Tőzsér János és Uzoni Fosztó István unitárius egyháztörténetéhez. (Nagy a valószínűsége annak, hogy a kolligátumot 1736-ban Kénosi magának készítette, egyháztörténetébe egész részeket átemelt Lakatos István *Siculiájából* és *Kolozsvár történetéből*.)

Az Erdélyben lakó népek története, különösképpen a székelyek eredetének kérdése hosszú idő óta foglalkoztatja a történészeket.²⁶ Az eredet tudománytörténeti kérdéstől eltekintve mi arra keressük a választ milyen olvasmányok alapján, miért és mikor írta Bíró Sámuel *Erdélyország státusairól...* szóló didaktikus művét. A fennmaradt példányok 1710-re datálják a keletkezését, kivételt egyetlen, a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárában talált, MsU 1783–1786 számú fasciculus képez. Ebben a címnegyed után halványabb tintával egy későbbi másoló 1701-es dátumot írt, a szövegösszefüggésből azonban kiderül, hogy ez a másolat is 1705 után készült. Címe: *Jus publicum Transylvaniae pro captu filioli Samuelis Biró Annorum IX. ve[nerabili?] per questiones et responsiones accommodatum in Anno 1701.* [23v.–81r.] Erdély koroográfiáját és topográfiáját kérdés-felelet formában tagláló könyvecskét Bíró Sámuel kilencéves fiának írta. A homoródszentmártoni nemes családjáról és gyermekeiről viszonylag pontos adataink vannak; 1700-ban Vargyasi Daniel Klárával kötött házasságából három fiú született, Ádám, Sámuel és László, de csak egy, ifj. Sámuel élte meg a felnőttkort. Az 1701 tájt született Ádám 1708-ban halt meg, Brassóban temették, László születésének és halálának évét nem ismerjük.²⁷ Ifj. Sámuel 1703 tájékán született, 1710–1712-ben lehetett kilencéves, és valószínűleg az ő oktatását szolgálta a *Jus publicum...* kérdés-felelet formában való kidolgozása.

Az ifjú Sámuel számára készült kézirat mű elég népszerű volt, nemcsak az unitáriusok használták és másolták, hanem a reformátusok is. A rövid, de világos felépítésű kis munka kézirat terjesztése a magyar nyelvű honismereti művek hiánya miatt is indokolt volt. Hasonló jellegű művek nyomtatásban csak a 18. század második felében kezdenek megjelenni Erdélyben. A Kolozsvárott tanító magyar jezsuita Fasching Ferenc régi Dáciáról (*Vetus Dacia, ex probatis scriptoribus depromta*, Claudiopolis 1725) és a Székelyföldről (*Dacia Siculia*, 1731) írott munkái úttörő jellegűek, de Bíró Sámuel halála után jelentek meg.

²⁶ Vö. Pál Judit: A székelyek eredetének kérdése a történetírásban a 17. század végéig. In: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Miskolc 2004, 289–296.

²⁷ A Bíró családot illetően lásd: Koncz József: *i. m.*

Husztai Andrásnak, a kolozsvári református kollégium hitehagyott tanárának is csak 1791-ben jelent meg magyar nyelven Erdély történetét és földrajzát népszerűsítő műve, az *Ó- és Új Dácia*.²⁸ Meglepő az a hasonlóság, amely Bíró Erdélyországi státusáról... készült műve és Husztai Ó- és Új Dáciája között kimutatható. Ha a két mű tartalomjegyzékét összevetjük, azt tapasztaljuk, hogy Husztai Dáciája jószereivel Bíró Erdélyországnak beosztását követi. Akár arra is gondolhatnánk, hogy Husztai a Bíró könyvével valamiképpen kapcsolatba került, és annak vázára építette fel saját munkáját. Az *Ó- és Új Dácia* 15. fejezetének a párja kevés kivétellel Bírónál is megvan. Ha Husztai nem Bíró használt forrásként, akkor a hasonlóságok és szó szerinti egyezések Frank Bálint (Valentin Franck von Franckenstein) munkájának átvételével magyarázhatók.

Az *Erdélyország státusáról*... készült kéziratos másolatokból arra következtethetünk, hogy Bíró könyvét az erdélyi értelmiség tankönyvként használta. Kutatásaink során hat erdélyi és egy magyarországi másolatot azonosítottunk. A jelen kiadás alapját képező kolozsvári példányt is számítva öt kolozsvári, egy marosvásárhelyi és egy debreceni másolatot sikerült felkutatnunk. A kolozsvári unitárius, illetve református kollégium kéziratos másolatai mellett (MsU 472/A; MsU 1785; MsR 1469–1470) az Erdélyi Múzeum-Egyesület kézirattárában (jelenleg a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézirattára) újabb két másolatra bukkantunk. Az Mss 2255 számú kéziratot 1736 januárjában készítette Krasznai Kovács Mihály.²⁹ Címe: *Notitia status Transylvanici cum Jure Publico ejusdem provinciae pro captu Samuelis Bíró. Per questiones et responsiones accommodata anno Domini*

²⁸ Husztai műve 1735–36-ban latin nyelven készült, feltehetően ennek alapján készült a magyar fordítás, melynek teljes címe: *Ó és Új Dácia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való Historia, a' mellyben elé adattatik ennek az országnak régi és mostani lakosságainak eredete, nevedése, és némelyeknek el-enyészése, a' magyar királyok, vajdák, és fejedelmek alatt való állapottyával egybe HUSZTI ANDRÁS által, mellyet mutató táblával meg-rövidítvén, a maga költségén ki-adott Diénes Sámuel. Bétsben, 1791-ben.*

²⁹ Ebben az esetben is egy kolligátumról beszélhetünk, a cédulakatalógus csak a Bíró dolgozatát említi, de ennél gazdagabb anyag áll a kutatók rendelkezésére.

A *Notitia*... [1r.–51r. hiányzik a 33r.–34v. és 47r.–48v.] után következik Sófalvi Veres Tamás latin epítáfiuma [52r.], majd néhány bölcs mondás és egy Cato-ból származó hosszabb idézet. Új számozással kezdődik Marosi Istvánnak 1684. március 15-én a szilágysági parciálison mondott verses köszöntője, a *Topica Descriptio Sylvaniae* [1–5]. A következő fontosabb egység *Declaratio causae criminalis spectabilis a Magnifico Domini Dni. Dionysii Bánffy de Losoncz Anno MDCLXXIV mense Decembri. Descripta per Michaelem Kováts seniore de Karaszna, cum ageret Annum Aetatis suae Sexagesimum primum. Anno Dni Millesimo Septingentesimo quadragessimio tertio, mense junio.*

1710, mense octobri. Descripta per Michaellem Kovács de Karaszna diebus mensis January, Anno 1736. Az Mss 1753 jelzetű másolatot 1757 februárjában Apahidán készítette Rettegi Sigmond. Teljes címe: *Notitia status Transilvanici cum Jure Publico ejusdem provinciae per questiones et responsiones accomodata et ad usum Sigismundi Rettegi de Kis Budak, descripta, in Possessione Apahida. Anno 1757. Diebus Februarii.*[1r. –37r.] A gondosan készített nyolcadrét másolat hozzá van kötve az Ormányi Márton által latinból magyarra fordított geográfiához.³⁰

A *Jus Publicum*... másolatai néhány lényegtelen eltérés kivételével megegyeznek az Erdélyország státusáról... vagy *Notitia status Transylvaniciról* készült kópiákkal. A szerző olvasmányai és forrásai után kutatva jutottunk el Valentin Franck von Franckenstein szebeni királybíró szászokról írott *Breviculus originum Nationum et praecipuae Saxonicae in Transylvania* című, 1697-ben Kolozsvárott is kiadott, tizenkettedrét munkájáig. Teljesen nyilvánvaló, hogy Bíró tanácsostársa és személyes ismerőse munkájából merített. Az Erdélyben lakó népcsoportok – románok, szászok, görögök, zsidók, bolgárok, oroszok, morvák, cigányok eredetének tárgyalásánál jószerivel Valentin Franckot fordítja. A szászok eredetének ismertetésekor is Franckra támaszkodik, de minden bizonnyal ismerte Martin Kelp *Natales Saxonum Transylvaniae* című, 1684-ben Lipszében kiadott művét és Töppelt *Originisét* is. A magyarok, illetve székelyek eredetének kérdésében Kézai Simon *Gesta Hungarorumát* követte, de az sem zárható ki teljességgel, hogy olvasta Szamosközy Istvánnak ekkor még közkézen forgó *De originibus Hungaricisét*. Talán közelebb járunk a valós forrásokhoz, ha a felsoroltak mellett Laurenz Töppelt német történetíró *Origines et occasus Transylvanorum* Leidenben, 1667-ben megjelent művére gondolunk, hiszen Valentin Franck egyik forrása is Töppelt volt. (Töppelt még látta és használta Szamosközy *De originibusát*.) Bíró Szamosközyvel ellentétben a székelyek hun eredetét nem vonta kétségbe, de a székely név eredetét humanista elődje nyomán a *szék* + *hely* szóösszetétel alapján magyarázza. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a *Székelyek eredetéről* írott rövid eszme-futtatásában Pietro Ransano lucerai püspök etimológiáját is népszerűsíti. Ransano nyomán beszéli el az Attila halála után történt eseményeket. Eszerint a vezér nélkül maradt hunok

³⁰ *Geographia az az a Földnek leírása melyet deák nyelvből magyarra fordított tiszteletes Ormányi Márton uram a szigeti Reff. Gym. Erd. Proff. És azután bizonyos szóknak indexben való szedegetésivel megbővítettén Bányai István uram által újabban leírta Rettegi Sigmond Apahidán Anno 1757. Dieb. Februar.*

„neveket elváltakoztaták, hogy ők hunnuszok vagy magyarok volnának, azt megtagadták. Másodszor ő magok felől azt hirdetik, hogy ők Siculia másként Sicilia nevű tenger szigetéből valók volnának, azt beszéllék. Harmadszor azután Erdélyországnak napkelet felől való részében menvén ott megtelepedtek, és azt a részt Erdélynek, Siculiának nevezék”.³¹

Ugyanitt a székely jobbágyság kialakulásának történeti elemzésekor a jobbágy szó eredetét tárgyalva a következő megállapításra jut:

„[...] jobbágy annyit tézsen mint: jobb, hogy adj, tudniillik hópénzt, élést, adót, hogy itthon maradhass. Szánts vess, hogy sem mint az harcon elvesz. Így volt azért először az jobbágyságnak kezdete.”

A 18. században felettébb divatos etimologizálás egy másik beszédes példáját az *Erdélyország státusáról...* írott oktatásban, a kuruc és labanc frakciók ismertetése során olvashatjuk. Eszerint a kurucok a békák kuruttyolásáról kapták a nevéket,

„minthogy a székelyek, kivált Csíkban, a békákat mikor szólanak, kurucolni mondják, sőt mikor a gyermekeket is szidják kuruc kura fia békájának mondják, azzal a terminussal, id est kurucolással, szokták vala a magyarországiak az erdélyieket csúfolni.”

A labancok pedig a lobbancs szóról,

„mivel a német hadak tüzes hadaknak tartatnak az ő puskával való hadakozásokért, összemenvén a két fél had egymással, az ellenkezésben szidják vala a magyarok a németeket várván puskájuknak kisütését, azt mondván: lobbancs ilyen s ilyen adta! Innen származék a lobanc név, azért is hívatatnak ők tüzes lobancoknak.”

Magyarország hon- és államismeretét, illetve földrajzát tárgyaló művek a 18. században vesznek lendületet, Bíró tankönyvét is ebben a sorban kell elhelyeznünk. Teljesítménye semmiben sem maradt el erdélyi kor- és nemzedéktársaitól, úgy gondoljuk, nem tévedünk, ha Huszti András, Fasching Ferenc, Illia Andreas elődjét tiszteljük benne.

³¹ Vö. Ransano, Pietro: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Ford., az utószót és a jegyzeteket írta Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet, Osiris, Budapest 1999, 39.